

ВІДОБРАЖЕННЯ АНТРОПОГЕННОЇ ТОПОНІМІКИ В ОСНОВНИХ ЕТАПАХ ГОСПОДАРСЬКОГО ОСВОЄННЯ ЛІТОГЕННОЇ ОСНОВИ ПОДІЛЬСЬКОГО ПОБУЖЖЯ

Проаналізовано історію дослідження та розвиток упродовж тривалого часу антропогенної топоніміки Подільського Побужжя, показано значення людини у формуванні та розвитку антропогенних топонімів, проаналізовані причини назвотворчого процесу на досліджувальній території. Детальніше на окремих прикладах розглянуто походження назв населених пунктів Вінницької та Хмельницької областей. Показано трансформацію одних топонімів в інші, як вони змінювались з плином часу. Проаналізовано утворення антропогенних назв від діяльності людини та від навколишнього середовища.

Ключові слова: антропогенна топоніміка; Подільське Побужжя; географічні назви; ареали; власні назви.

Постановка проблеми у загальному вигляді. З пізнього палеоліту і до теперішнього часу процес господарського освоєння літогенної основи, а разом і розвиток антропогенної топоніміки Подільського Побужжя розвивався активно.

Антропогенна топоніміка Подільського Побужжя сформувалась в процесі складного історичного розвитку, але дослідження в цьому напрямі майже не проводились. Тому досить актуальним є вивчення антропогенної топоніміки Подільського Побужжя і саме його історичного розвитку. Формування географічних назв відбувається під дією реально наявних чинників, вивчення яких дозволяє з'ясувати важливі закономірності та регіональні особливості виникнення найменувань. Відсутність ґрунтового вивчення антропогенних топонімів вплинула на вибір обраної теми. Актуальність дослідження зумовлена насамперед тим, що його результати певною мірою розширюють і доповнюють знання в галузі природничих наук.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про походження назв міст і селищ міського типу України містяться цікаві відомості у праці Ю.М. Кругляка. Унікальним за обсягом та повнотою зібраного матеріалу є "Словник гідронімів України". Це перше порівняно повне зібрання (понад 20 тис. основних і майже 24 тис. варіантних) назв річок, струмків та інших водотоків, оформлених відповідно до їх літературно-лінгвістичних та географічно-локалізаційних характеристик. Про топоніміку Поділля, а зокрема і Подільського Побужжя, маємо цінні відомості у праці Ю.Й. Сіцинського, а також у книгах "Населені місця Поділля", "Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька область" тощо.

Відомі давньоруські тексти, що являють собою збірники географічних назв і їх класифікацію. У найдавніших руських літописах є не

лише географічні назви, але й спроби пояснення їх походження.

Дослідження топонімів Подільського Побужжя частково розглянуто в краєзнавчих нарисах Г.І. Денисика, В.Є. Любченко "Подільське Побужжя", "Містечка Східного Поділля".

Мета – дослідити антропогенну топоніміку упродовж основних етапів господарського освоєння літогенної основи Подільського Побужжя, прослідкувати причини утворення антропогенних топонімів.

Виклад основного матеріалу. Господарське освоєння літогенної основи Подільського Побужжя розвивалося прискореними темпами. Вирішальну роль у ньому відіграли видобуток корисних копалин, різні види будівництва (селитебне, промислове, гідротехнічне, дорожнє) та військові дії. Найбільш корінні зміни літогенної основи пов'язані з гірничодобувною промисловістю. У тій чи іншій мірі розробляються всі види корисних копалин Подільського Побужжя. Частина з них – фосфорити, кремій, гіпс – майже відпрацьовані, вичерпані запаси торфу, в окремих областях Вінницької обл.) – вапняку, крейди і навіть піску. У залежності від видобутої сировини та її значення в господарському розвитку, в історії освоєння мінеральних ресурсів Подільського Побужжя можна виділити п'ять етапів.

Етап кременю (40 тис. років тому — кінець II тис. до н.е.). Протягом цього надзвичайно тривалого етапу камінь, а вірніше, кремій, був основною сировиною для виготовлення знарядь праці і зброї. Його наявність, в окремих випадках, визначала ступінь господарського освоєння людиною відповідних районів. Уже в палеоліті на Подільському Побужжі розпочинається експлуатація корінних родовищ кременю, формуються елементарні способи та прийоми ведення гірничих розробок. Широкого розповсюдження набуває мік-

ролітична і зароджується макролітична техніка. Це дало можливість ідеологам виділити в мезоліті технокомплекси – територіально-типологічні групи людей з однаковим виробництвом знарядь праці з кременю [7].

У неоліті та епоху ранньої бронзи спостерігається розквіт крем'яної індустрії Поділля, а зокрема Подільського Побужжя. Це було зумовлено потребами освоєння лісових масивів під оранку, розширенням зв'язків з іншими племенами, а також накопиченням досвіду видобутку та обробітку кременю. Вироби з Подільського кременю були відомі в Прикарпатті і майже по всій території Польщі, а також у Прибалтиці. В епоху ранньої бронзи на Поділлі крем'яне виробництво, поряд з землеробством та тваринництвом, стає однією з основних форм господарювання. Кремінь успішно конкурує з місцевою міддю, виплавка якої була надто важкою. Кам'янець-Подільський, Кам'янка, Кремінна, Кремінний, Крупець (крупець – зернистий пісок) Хмельницької області характеризують корінні породи, які входять до складу поверхневого покриву рельєфу і складають основні види нерудних корисних копалин області [1]. Є думка, що назва Дашів (Іллінецький район) походить від татарського "камінь".

Етап болотних руд (кінець її тис. до н.е. — VII ст.) Наприкінці II тисячоліття до н.е. необхідність у гірничих розробках кременю посту-пово зникає. Їй на заміну приходить видобуток та обробка заліза. На той час Поділля, а особливо Подільське Побужжя, мало значні запаси доступної і зручної для переробки болотної (залізної) руди. Основні її родовища були сконцентровані в заплавах річок, невеликих озерах та болотах. Центрами видобутку залізної руди стають Південний Буг та Дністер.

Перші осередки переробки болотних руд на залізо і технологічні способи його обробітку виникають наприкінці II-I тисячоліть до н.е. У скіфські часи (VIII-II ст. до н.е.) залізо стає доступним для всіх соціальних шарів суспільства, і його починають широко використовувати у господарській діяльності. Залізо виплавляли металурги-фахівці, які освоїли сиродувний процес [7].

Формуються перші металургійні центри. Металургія виділяється в самостійну галузь. Ранні слов'яни (II-VIII ст. н.е.) збільшують об'єми виробництва заліза. У цей час з'являються спеціалізовані агломераційні печі, використовується металолом. Лише на Середньому

Побужжі знайдено більше 70 поселень VI-VIII ст. із залишками залізоплавильного виробництва.

У Київській Русі (IX-XIII ст.) видобуток та переробка болотних руд концентрується в лісостепу та в південних районах Полісся. Спостерігається перехід до використання наземних печей, в які засипали до 300 кг руди. Великі центри існували біля с. Григорівка Вінницької області, Заруддя (Іллінецького району), Зарудинці (Немирівського району) та Зарудне вказують на поклади болотної залізної.

Поряд із болотними рудами (залізом) для господарських потреб широко використовують туфовидні породи Середнього Побужжя [7].

В XI ст. розпочинається "велике будівництво": виникають перші міста, замки, фортеці, для спорудження яких почали широко використовувати вапняки, пісковики, граніти, глини тощо. Проте видобуток корисних копалин та розвиток ремесел на Поділлі, а зокрема на Подільському Побужжі, було перервано, а потім і знищено татаро-монгольським нашествям.

Етап освоєння будівельних корисних копалин (XIV – кінець XVIII ст.).

Після нашестя татаро-монголів на Подільському Побужжі розпочинається масове будівництво оборонних споруд: фортець, замків, укріплених городищ, монастирів. Літописи свідчать, що уже в XIV ст. "всі города подільські умуровані". Мова йде про Кременець, Смотрич, Кам'янець, Бар, Меджибіж, Брацлав.

Вапняк, пісковик, граніт широко використовуються в цивільному будівництві (палаці, культові споруди, архітектурні ансамблі в містах, дороги, мости, дамби тощо). Вапнярка – вказує на залягання покладів вапняку; на поклади гранітів вказує назва села Гранітне Немирівського району. Виникають кустарні каменотесальні промисли. Теревлянські пісковики і побузькі граніти в XIV-XV ст. експортували в східні регіони, вони доходили до Китаю. Крім будівництва, піски починають використовувати для виробництва скла, гіпси – в порцеляно-фаянсовій промисловості, відновлюється видобуток та переробка болотних руд [7].

Початок промислового освоєння мінеральних ресурсів (XIX – початок XX ст.). Наприкінці XVIII ст. розпочинаються промислові розробки гіпсів у нижній частині басейну р. Збруч. У XIX ст. всі порцеляно-фаянсові підприємства Правобережної України працюють виключно на гіпсах Поділля, а зокрема і

Подільського Побужжя, видобуток яких іде за допомогою вибухівки. Із розвитком цукрової промисловості у 80-х роках XIX ст. зростають потреби у вапняках. Кожний цукровий завод у цей час мав 1-3 кар'єри вапняку.

У будівництві міст і сіл активно використовуються вапняки, пісковики, граніти, ведуться кустарні розробки глини, піску і торфу. Широко розповсюджений видобуток корисних копалин сприяв розвитку промисловості і кустарних промислів. Якщо в середині XIX ст. в Подільській та Київській губерніях працювало 77 цегельних заводів, то в 1911 – уже 222. Крім цього – 383 гончарні майстерні, біля 50 майстерень кам'яних виробів, 52 заводи, на яких випалювали вапно [6].

Що стосується антропогенної топоніміки, то на даному етапі утворюються поселення, які мають назви пов'язані з діяльністю людей або видобутку тих чи інших корисних копалин. Розвиток різноманітних промислів, пов'язаних із використанням деревини спричинив хвилю знищення лісу. Ліс забезпечував паливом гуті і рудні. Територія Подільського Побужжя має низку назв, які відображають поширення тут давніх промислових підприємств: село Гути Тульчинського району, село Стара Гута (від польського слова "гута" – підприємство з виготовлення скла та виробів з нього) Хмільницького району. З виробництвом скла пов'язана поява підприємств з виготовлення поташу. Поташ мав значний попит на західно-європейському ринку. Це було причиною хижацького знищення дубових лісів на Поділлі. В лісах будували поташні буди, де спалювали ліс. На місці поташних буд виникали села: Буда, Крижова Буда, Будиськи (тепер село Нове Поріччя).

Сучасний етап освоєння мінеральних ресурсів (30-ті роки – кінець XX ст.). Початок етапу (30-50 роки) характеризується збільшенням видобутку будівельних матеріалів для відновлення народного господарства: вапняків – для цукрової промисловості, торфу – на паливо та органічні добрива. У цей час розроблялись майже всі природні виходи гірських порід. Тільки у Вінницькій області в 1936 р. відкритим способом граніти видобувались в 509, пісковики – в 644, вапняки – в 117, опока – в 10, жерства (вивітрений граніт і вапняк) – в 111, гравій – в 7, пісок – в 525, глини і суглинки – в 180, торф – в 42 пунктах. Загальна площа під гірничими розробками складала 3200 га. Закладаються перші штольні з видобутку вапняків на межиріччі Південного Бугу і Дністра; у північних районах Вінницької області розпочинаються промислові розробки каолінів.

У 50-х роках кількість кустарних розробок різко скорочується, промисловий видобуток корисних копалин концентрується на великих родовищах.

Висновки. Формування топонімів будь-якої території відбувається під впливом певних географічних закономірностей. Виявлення географічних закономірностей топонімії дозволяє уникнути помилок етимології назв і тим самим збагачує фізичну географію важливими інформативними джерелами. Аналіз невеликої частини матеріалу показує, що топоніміка в окремих випадках виступає як жива географія і служить цінним джерелом для вивчення географічної індивідуальності певної місцевості, зв'язана із специфічними особливостями походження та розвитку її рельєфу і ландшафту.

Література:

1. *Бабишин С.Д.* Топоніміка в школі / *С.Д. Бабишин.* – К: Радянська школа, 1962. – 121 с.
2. *Гумецька Л.Л.* Нарис словотворнонь системи української мови XIV – XV ст. / *Л.Л. Гумецька.* – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1958. – 298 с.
3. *Дашкевич Я.Р.* Східне Поділля на картах XIV ст. / *Я.Р. Дашкевич*// Географічний фактор в історичному процесі. – К.: КГУ, 1990. – С.155-169.
4. *Дашкевич Я.Р.* Східне Поділля на картах XVI ст. / *Я.Р. Дашкевич*// Історико-географічні дослідження на Україні. – К.: Наука. думка, 1992. – С. 13-21.
5. *Денисик Г.І.* Природнича географія Поділля / *Г.І. Денисик.* – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1998. – 184 с.
6. *Денисик Г.І.* Подільське Побужжя / *Г.І. Денисик, В.С. Любченко.* – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1999. – 96 с.
7. Кордуба М. Земля є свідком минулого: Географічні назви як історичне джерело / М. Кордуба – Львів, 1924.- с. 167.
8. Кругляк Ю.М. Ім'я вашого міста: Походження назв міст смт УРСР / Київ: Наукова думка, 1978. – с. 265.

Резюме:

Квасневская Е.А. ОТОБРАЖЕНИЕ АНТРОПОГЕННОЙ ТОПОНИМИКИ В ОСНОВНЫХ ЭТАПАХ ХОЗЯЙСТВЕННОГО ОСВОЕНИЯ ЛИТОГЕННОЙ ОСНОВЫ ПОДОЛЬСКОГО ПОБУЖЖЯ.

Проанализирована история исследования и развитие на протяжении длительного времени антропогенной топонимики Подольского Побужья, показано значение человека в формировании и развитии антропогенных топонимов, проанализированные причины названия творческого процесса на исследованной территории.

Детальнее на отдельных примерах рассмотрено происхождение названий населенных пунктов Винницкой и Хмельницкой областей. Показана трансформация одних топонимов в других, как они изменялись с течением времени. Проанализировано образование антропогенных названий от деятельности человека и от окружающей среды.

Ключевые слова: антропогенная топонимика; Подольское Побужжя; географические названия; ареалы; имена собственные.

Summary:

Kvasnevskaya E.A. A REFLECTION OF ANTHROPOGENIC TOPONYMY IS IN THE BASIC STAGES OF THE ECONOMIC MASTERING OF LITOGENNOY BASIS OF PODIL'SKOGO POBUZHZHYA.

Research history and development during great while of anthropogenic toponyms of Podillia Pobuzhzhya is analysed, the value of man is rotined in forming and development of anthropogenic toponims, analysed reasons of process on research territory. More detailed on separate examples the origin of the names of settlements of the Vinnytsya and Khmel'nitskiy areas is considered. Transformation of one toponimis is rotined in other, as they changed in time. Formation of the anthropogenic names is analysed from activity of man and from an environment.

The considered stages of forming of the economic mastering of litogen basis of Podillia Pobuzhzhya and forming of anthropogenic toponims are in each of them. All stages are in detail analysed and resulted examples. The rotined role of anthropogenic factor and his influence is on forming of the modern names of settlements. Their value is analysed for a man.

Keywords: anthropogenic toponymy; Podil'ske Pobuzhzhya; place-names; natural habitats; names own.

Рецензент: проф. Свинко Й.М.

Надійшла 15.04.2012р.
